

О.І. Журба

М.І. КОСТОМАРОВ У РЕПРЕЗЕНТАЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВІВ

Представлені основні способи включення творчості М.І. Костомарова в історію історичної науки. Визначено, що сучасний український історіографічний наратив залучає спадщину історика до конструювання історії національної історичної думки, не враховуючи загальноімперський історіографічний контекст. Водночас російські історіографи розглядають творчість М.І. Костомарова як продукт виключно імперського інтелектуального середовища. Зазначено, що можливі альтернативи історіографічних крайнощів закладені в потенціалі самої ідейної спадщини видатного історика.

Ключові слова: М.І. Костомаров, українська національна історіографія, федеративна концепція, регіональна історіографія, історіографічний наратив.

Ювілей М.І. Костомарова надав підстави і привід знову звернутися до його спадщини та її історіографічної оцінки. Таке завдання могло б стати предметом спеціальної уваги, особливо враховуючи те, що масштаби особистості і творчості історика постійно привертати і привертають до нього увагу дослідників вже більше як півтора століття, що створило міцну і безперервну історіографічну традицію, постійно породжуючи нові ретроспективні рефлексії, які нерідко потрапляють, в тому числі й завдяки полемічності й новаторському характеру текстів самого М.І. Костомарова, у полон ідеологічної боротьби та суспільного протистояння.

Історіографічний рейтинг ювіляра сприяв створенню ситуації щільного дослідницького простору в галузі костомарознавства з спеціальними монографічними дослідженнями, працями, де костомарівські сюжети вмонтовані в інші контексти, з археографічними публікаціями, і, навіть, із спеціальною енциклопедією [9–16].

© Журба О. І., 2017

В цьому друкованому різноманітті загальним місцем стала констатація демократичного, народницького, романтичного, поступового характеру спадщини М.І. Костомарова. Проте нюанси в оцінках її суспільної, ідеологічної та історіографічної спрямованості нерідко суттєво різняться. Не в останнє це визначено суттєвою еволюцією поглядів самого історика протягом довгого творчого життя, яка складно піддається «втискуванню» в остаточні оцінки і характеристики.

Так, Д.І. Дорошенко вважав, що «з погляду ясності державної національної традиції історіософія Костомарова була кроком назад в порівнянні хоча-б з «Історією Русів». Не зважаючи на те, що «монографії Костомарова дуже припали до смаку як української, так і російської публіки 60-70 років своїм народництвом, симпатіями до бунтарських рухів та їх провідників, ... з погляду розвитку української національної свідомості вони принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалась ще в представників української історіографії початку ХІХ в.» [3, с. 103–104]. Нагомість, Д.І. Багалій у своєму історіографічному нарисі солідаризувався із оцінками М.С. Грушевського, який «призначив» М.І. Костомарова «ідеологом революційного народництва», що займає почесне місце серед батьків і творців української і російської революції [1, с. 439]. Близькість ученого до революціонерів-демократів, «прогресивність» його історичних текстів напередодні проголошення незалежності України підкреслював В.О. Замлинський, наголошуючи на тому, що учений був «горячим сторонником дружбы русского и украинского народов, неоднократно подчеркивая неразрывность их судеб» [6, с. 653]. Сьогодні ж творчість М.І. Костомарова, як і сто років тому залучена до ілюстрації процесу українського національного відродження, як важлива складова його романтичного етапу [7; 8].

Не маючи претензій на фундаментальне дослідження процесу історіографічного освоєння проблеми, зверну увагу на декілька аспектів, що, на мій погляд, мають важливе значення для припинення «історіографічних війн» навколо постаті і творчості М.І. Костомарова, для нормалізації як процесу їх вивчення, так й історіографічної ситуації в цілому.

Насамперед зауважу, що, незважаючи на всі розбіжності, вітчизняна історіографія одностайна у визнанні М.І. Костомарова одним з батьків-засновників української історичної науки. Водночас серед них він займає особливе місце, зокрема й тому, що проблематика його творів торкається не лише українських етнічних теренів, а й, не меншою мірою, обширів великоросійської минувшини. Ця обставина створює додаткові підстави вважати його істориком, що органічно репрезентує як російську, так і українську історіографічну традицію.

Проте, в сучасних вітчизняних історіографічних нарративах життя і творчість М.І. Костомарова жорстко й однозначно розглядається в контексті «українського національного відродження», в прокрустове ложе якого втискується й історіографічний процес в цілому [4]. Так, в сучасному підручнику з української історіографії, оцінюючи вплив «на формування професійних і моральних якостей молодих істориків» класиків української історичної науки, серед яких М.І. Костомаров в ієрархії поставлений на друге місце після М.О. Максимовича, відмічено, що вони залишили «неперевершені зразки чесного і самовідданого служіння Україні, історичній правді» [7, с. 17]. Заслугою ж самого М.І. Костомарова визнається те, що він «намагався поставити на тверду наукову основу, обґрунтувати ідею окремішності української нації, її права на власну державу, самобутності українського історичного процесу» [7, с. 187].

Що ж до напрямків і факторів еволюції історичних поглядів історика, то, на думку автора зазначеного підручника, вона відбувалася виключно «під впливом репресій супроти українського руху», що змусило «перейти від ідеї українського автономізму до ідеї слов'янської єдності, слов'янського федералізму», а після заслання М.І. Костомаров «став відверто сповідувати лояльність до політики царату щодо України, залишаючись противником монархії» [7, с. 187]. Залишаючи осторонь змістовну суперечливість цих тверджень, зазначу, що в такій репрезентації складна і багатогранна постать М.І. Костомарова набуває характеристик виключно національного звучання, що суттєво спрощує уявлення про його суспільний і професійний світогляд.

Подібні підходи спираються на схеми українського історичного та історіографічного процесів початку ХХ ст., коли проблема їх сепарації від російського, польського та імперського набувала суспільно-політичного звучання. Такі конструкції, певною мірою, можна було б пояснити «дитячим віком» українського суспільного руху та його невід'ємної складової - історичної науки. Проте, як бачимо, дослідницька оптика з того часу не зазнала відчутних змін, орієнтуючись на спрощені наративні стратегії лінійних, телеологічних, ретроспективних та ідеологізованих репрезентацій.

Між тим, такий підхід призводить до того, що а) ігнорується доробок історика на полі велико- та загальноросійської історії, б) він, герметизуючись в «українському» просторі, вилучається з контексту імперського історіографічного та, ширше, інтелектуального процесу, в) фактично ігнорується розроблена М.І. Костомаровим федералістична концепція всеросійської історії, яка мала відношення не лише до історії українського народу, а й до проблеми співвідношення і взаємодії політичного центру руських земель та їх периферії взагалі, г) замикаючи історика лише в «українському» контексті, забувається іще один важливий феномен цієї постаті (М.І. Костомаров практично єдиний серед вітчизняних істориків, масштаби творчості якого виходили не лише за локальний рівень українського культурного простору, але й за межі імперської історіографії, набуваючи всеєвропейського звучання).

Між тим, поточні результати змагання української історіографії з російською щодо «привласнення» М.І. Костомарова виявляються не на користь першої. Якщо в 1994–1997 рр. у Москві було опубліковано 17 томів творів ученого під назвою «Исторические монографии и исследования» [12, с. 228], то на рахунок сучасної української історичної науки лише двотомник художніх творів та збірник невеликих історичних праць, які вийшли друком ще у 1990 р. [6] Це засвідчує вибірковість сучасних підходів до освоєння творчості видатного історика. За роки незалежності України питання про академічне перевидання наукової спадщини М.І. Костомарова в практичну площину навіть не ставилося. Пріоритетними на археографічному полі стали зібрання творів

М.С. Грушевського та Д.І. Яворницького, які «не заплямували» себе увагою до російської історії і безпроблемно репрезентують без сумніву «нашу» історичну науку.

Таким чином, замість складної, драматичної інтелектуальної біографії динамічного історика-мислителя, історика-пропагандиста/популяризатора, історика-археографа, суспільного діяча з притаманними йому особистісними параметрами, представлено в широкому контексті суспільної ситуації, ідейної боротьби, історичної думки Російської імперії, маємо спрощений каркас персонажа із ретроспективно заданими йому характеристиками.

З іншого боку, ставлення до М.І. Костомарова в російській фаховій історіографічній літературі також не може задовольняти, насамперед, через своєрідну імперську оптику, врахування якої так не вистачає сучасному українському історику та історіографу, що займається імперським періодом вітчизняного минулого.

У високопрофесійній монографії В.В. Боярченкова, яка присвячена концепціям істориків-федералістів середини ХІХ ст., М.І. Костомарову справедливо приділена значна увага, а у структурі праці – окремий підрозділ [2, с. 60–77]. Аналізуючи статтю «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», що з'явилася у січневому номері часопису «Основа» за 1861 р., автор вказує на концептуальне визначення М.І. Костомаровим найважливішої ознаки федералізму: співіснування «единства и целосности земли с раздельностью частей со своеобразной жизнью в каждой из этих частей». На підтвердження цієї думки, як відомо, Микола Іванович, не просто наводив факт удільного дроблення Руської землі в ХІІ ст., а вважав найважливішою причиною цього явища існування самобутніх руських народностей, які й визначали обшири політичних утворень. Як зазначає В.В. Боярченков, «Костомаров насчитывал шесть самостоятельных, хотя и родственных народностей в древней Руси, что не исключало в то же время деления внутри каждой из них... Эти народности он выводил из тех племен, что были упомянуты в самом начале Несторовой летописи» [2, с. 73]. Говорячи про можливість виділення всередині кожної з цих народностей «системы частей»,

М.І. Костомаров звертав увагу на те, що найскладнішою та система була саме для «южнорусской земли», яка включала «Русь полян, Полесьє, Волинсь, Подольє, Русь Червону» [2, с. 73]. Модернізуючи костомарівську термінологію, можна було б вести мову про регіональні культурні та субкультурні ареали та їхні ієрархії, виводячи сучасні теоретичні побудови з федеративної концепції видатного історика.

Водночас російський історіограф не звернув увагу на той факт, що витоки етнічного федералізму М.І. Костомарова беруть початок з його наукової, літературної та громадської активності ще кінця 1830 - 1840-х рр., яка призвела до переосмислення адміністративно-територіальної ідентичності інтелектуальної еліти Старої Малоросії (Гетьманщини) та Слобожанщини в категоріях етнічної єдності цих історичних зон з іншими етнічно спорідненими ареалами. Це й стало ґрунтом до конструювання на ментальній карті конкуруючих інтелектуальних етно-національних образів Нової Малоросії та України, які по різному розташовувались на просторах імперії і набували різного найменування саме в залежності від способу такого розташування. А тому та частина федеративної концепції М.І. Костомарова, що мала відношення до українських земель і була «нафантазована» ще в середині 1840-х рр. у колі кирило-мефодіївців, набувала особливого суспільного попиту і статусу, ставала не тільки ідейною основою для подальшого конструювання способів вирішення національного питання на українських землях імперії. Вона, в цілому, виявилася найбільш успішною історичною моделлю (залишається питання чому), яка ставала ґрунтом для реалізації її положень у суспільно-політичній практиці другої половини XIX – початку XX ст.

Тексту російського історіографа, на мою думку, бракує саме регіональної оптики, тобто розуміння того, що імперська історична думка, при всій її впливовості і можливостях, не лише нав'язувалася периферійному історичному мисленню, але й активно і плідно з ним взаємодіяла, поступово втрачаючи, з кінця XVIII ст., відносну ідеологічну і методологічну гомогенність.

Метод створення історичного, так само як й історіографічного, нарративу з позицій домінуючого політичного центру, соціальної

чи ідеологічної групи й досі зберігає своє мобілізуюче значення, хоча й почав піддаватися корозії. Відповідно, у свій час (а подекуди й сьогодні) це відкривало широкі можливості для підвищення статусу регіональної історії, деякі варіанти якої згодом стали перетворюватися на мініатюрні копії імперської історії як історії гомогенного суспільства. В межах цього ревізійністського підходу до пануючих історичних наративів і домінуючих історіографічних дискурсів й досі відбувається актуалізація методологічного пафосутворчості великого історика. Останній не лише окреслював територіальні обшири етно-національної спільноти, створюючи таким чином предметний простір для власне українського історіописання, що народжувалося (а не відроджувалося) в другій половині XIX ст. [4; 5], його федеративна концепція інтерпретації загальноруської історії значною мірою визначила численні програми поземельних досліджень другої половини XIX - початку XX ст., а нині, вже переосмислена як методологія регіональної історії та культурологічної історіографії, може розглядатися як одна із вагомих альтернатив національному наративу.

1. Багалій Д.І. Нарис української історіографії за доби феудалізму й доби капіталістичної / Д.І. Багалій // Багалій Д.І. Вибрані праці. – Х., 2001. – Т. 2. – 662 с.
2. Боярченков В.В. Историки-федералисты: Концепция местной истории в русской мысли 20 – 70-х годов XIX века / В.В. Боярченков. – СПб., 2005. – 256 с.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Д.І. Дорошенко. – Прага, 1923. – 221 с.
4. Журба О.І. «Національне» та «регіональне» у модерних репрезентаціях історії українського історіописання / О.І. Журба // Український гуманітарний огляд. – 2013. – Вип. 18. – С. 9–50.
5. Журба О.І. Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання / О.І. Журба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. праць. – Л., 2006 – 2007. – Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 408–417.

6. Замлинский В.А. Николай Иванович Костомаров – историк / В.А. Замлинский // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 652–670.
7. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К., 2012. – 512 с.
8. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К., 2000. – 256 с.
9. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник. – К., 2005. – 543 с.
10. Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова. Критический очерк / Ю.А. Пінчук. – К., 1984. – 190 с.
11. Пінчук Ю.А. Вибрані студії з костомарознавства / Ю.А. Пінчук. – К., 2012. – 608 с.
12. Пінчук Ю.А. Костомаров Микола Іванович / Ю.А. Пінчук // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т.5. – С. 227–228.
13. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817 – 1885 / Ю.А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.
14. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю.А. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
15. Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885). – К. ; Донецк, 2001. – 568 с.
16. Ясь О.В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті рр. XX ст.) / О.В. Ясь. – К., 2014. – Ч.1. – 587 с.

Журба О.І. Н.І. Костомаров в репрезентациях українських історіографічних нарративов

Представлены основные способы включения творчества Н.И. Костомарова в историю исторической науки. Определено, что современный украинский историографический нарратив привлекает наследие историка для конструирования истории национальной исторической мысли, не учитывая общеимперский историографический контекст. Вместе с тем, российские историографы рассматривают творчество

Н.И. Костомарова как продукт исключительно имперской интеллектуальной среды. Отмечено, что возможные альтернативы историографических крайностей заложены в потенциале самого идейного наследия выдающегося историка.

Ключевые слова: *Н.И. Костомаров, украинская национальная историография, федеративная концепция, региональная историография, историографический нарратив.*

Zhurba Oleh. N.I. Kostomarov in Representations of Ukrainian Historiographic Narratives

The article shows the main ways N.I. Kostomarov` scientific work is incorporated into history of historic science. The author states that contemporary Ukrainian historiographic narrative uses the heritage of the historian for constructing of the history of national historic thought, while ignoring general imperial historiographic context. At the same time, Russian historians of historic science see the work of Kostomarov as product of exclusively imperial intellectual surroundings. The author stresses that possible alternatives to historiographic extremes can be found in the potential of the very intellectual heritage of this outstanding historian.

Keywords: *N.I. Kostomarov, Ukrainian national historiography, federative conception, regional historiography, historiographic narrative.*